

Değer Eğitiminde Tarih ve Tarihçilerin Önemi: Hüseyinzâde Ali'nin İzinde Prof.Dr. Yağub Mahmudov

Selma Yel*

ORCID: 0000-0002-9624-6966

Öz

Her insanın hayatında ona rol model olabilen, yol gösterici kişiler vardır. Bu olumlu da olabilir, olumsuz da olabilir. Aynı durum akademisyen ve araştırmacılar için de geçerlidir. Bu manada yüzyıllar ötesinden birisinin fikirleri yol gösterici olabileceği gibi, kişilerin ülkü ve ideallerinin oluşumuna da tesir edebilir. Hüseyinzâde Ali'nin bir asır öncesinde idealize etmiş olduğu fikirleri çığ gibi katlanarak muadillerinin sayısını artırırken, aynı şekilde günümüze kadar ulaşmış olabilir. Bu manada, Gaspıralı İsmail Beyin, Hüseyinzade Ali'nin fikirlerinin takipçisi olarak “Dilde Fikirde İşte Birlik” şeklinde tespit etmiş olduğu ilkenin ,bugün Azerbaycan İlimler Akademisi, Tarih Enstitüsü Direktörü Prof.Dr. Yağub Mahmudov tarafından gerçekleştirilmeye çalışılmakta olduğunu söylemek mümkündür. O, bu ideal ekseninde Ortak Türk Tarihi'nin yazımı ve bütün Türk dünyasında tarihi olay ve şahsiyetlere aynı bakış açısıyla bakılmasını gerçekleştirme çabasıdır.80 yaşında hala enerjik bir şekilde bu idealin gerçekleşmesi için çaba sarf etmektedir. Aynı zamanda Ermeni meselesinde de yorulmadan eser üretmeye çalışmakta, Karabağ'ın haksız işgalini dünya kamuoyunun dikkatine sunmaya çalışmaktadır. Ona göre, Türk dünyasında bütün mezhepsel ayrımlar ortadan kaldırılmalı, Şah İsmail'e de Yavuz Sultan Selim'e de aynı saygı ekseninde yaklaşılmalıdır. Bu makale, O'nun 80.Yaş jübilesine ithaf edilmiştir.

Anahtar Kelimler; Prof.Dr. Yağub Mahmudov, Azerbaycan, Hüseyinzâde Ali, Dilde Fikirde İşte Birlik

Gönderme Tarihi: 16/04/2019

Kabul Tarihi:26/12/2019

*Prof.Dr. Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Müdürü, E-mail: selmayel@gazi.edu.tr.

**The Importance of History and Historians in Values Education:
Prof.Dr. Yakup Mahmudov following the footsteps of Hüseynzâde Ali**

Selma Yel

Abstarct

In every person's life, there are people who can guide him / her as role models, both negatively and positively. The same applies to academics and researchers. In this context, the ideas of someone beyond centuries can guide as well as influence the formation of ideas and ideals of individuals. The ideals of Hüseynzâde Ali not only increased the number of his counterparts a century ago, but achieved to survive to the present day. In this sense, it may be said that the ideal of “unity in language, thought, and action” by Gaspıralı İsmail, as the follower of Alibey Hüseynzade are realized today by Prof.Dr. Yakup Mahmudov, Director of History Institute, at Azerbaijan Academy of Sciences. Based on this ideal, Prof. Dr. Yakup Mahmudov has been striving for writing the Common Turkish History and for adopting the same perspective to understand historical events and characters in the whole Turkic world. At 80 years old, he still makes an important effort to realize this ideal. At the same time, he tirelessly produces works on the Armenian issue and tries to bring the unjust occupation of Karabakh to the attention of the world public opinion. According to him, all sectarian distinctions should be eliminated in the Turkic world, so that Shah Ismail and Yavuz Sultan Selim should be approached with the same respect. This article is dedicated to his 80th birthday jubilee.

Keywords: Prof. Dr. Yagub Mahmudov, Azerbaijan, Hüseynzâde Ali, The unity in language, Thought, and action

Received Date: 16/04/2019

Accepted Date: 26/12/2019

Значение истории и историков в ценностном образовании: проф. Якуп Махмудов по стопам Хусейнзаде Али

Сельма Йель

РЕЗЮМЕ

В жизни каждого человека есть люди, которые могут руководить им как образцом для подражания, как негативно, так и позитивно. То же относится и к ученым и исследователям. В этом контексте идеи кого-то за пределами веков могут направлять, а также влиять на формирование идей и идеалов людей. Идеалы Хусейнзаде Али не только увеличили число его сверстников столетие назад, но и дожили до наших дней. В этом смысле можно сказать, что идеал «единства в языке, мышлении и действии» Гаспирали Исмаила, как последователя Алибей Хусейнзаде, сегодня реализован проф. Якуп Махмудов, директор Института истории Академии наук Азербайджана. Основываясь на этом идеале, проф. Д-р Якуп Махмудов стремился написать общую турецкую историю и придерживаться той же точки зрения для понимания исторических событий и персонажей во всем тюркском мире. В 80 лет он все еще прилагает значительные усилия для реализации этого идеала. В то же время он неустанно выпускает работы по армянскому вопросу и пытается привлечь внимание мировой общественности к несправедливой оккупации Карабаха. По его словам, в тюркском мире должны быть устранены все религиозные различия, поэтому к шаху Исмаилу и Явузу султану Селиму следует подходить с одинаковым уважением. Эта статья посвящена его 80-летию юбилею.

Ключевые слова: проф. Д-р Ягуб Махмудов, Азербайджан, Хусейнзаде Али, Единство в языке, Мысли и действия

Получено: 16/04/2019

Принято: 26/12/2019

Giriş

Milletlerin tarihinde onlara yön veren, rol model olabilen kişilerin ve hadiselerin varlığı son derece önemlidir. Bu kişiler, çoğu zaman tarihte var olmuş, önemli hadiselerde rol almış olabileceği gibi bazen de bizatihi yaşarken karşılaşmış olduğunuz, yaptıkları ile sizin ufkunuzun gelişmesine katkı sağlamış, model olmuş kişiler olabilirler. Bu noktada bir tarihçi olarak ebetteki Genel Türk tarihinin bütününden ciddi olarak etkilenmek ve de ders almak mümkündür. Ancak 40 yıla yaklaşan meslek hayatım içinde üstümde derin izler bırakıp, neden ben de aynısını ya da en azından bir kısmını başarmaya çalışmalıyım demek durumunda kaldığım çok az insan vardır. Bunların bir kısmı özellikle de Prof.Dr. Bahaeddin Ögel ve Prof.Dr. Aydın Taner'i hocalarımız gibi, eğitimizde gelişmemizde derin izler bıraktıktan sonra geride bizleri bırakarak rahmete erişmiş olmalarına rağmen, bazıları 70/80 yaşa rağmen dimdik ve karşılıklarına çıkarılan bütün zorluklara rağmen hedeflerinden, ülkülerinden vazgeçmeden mücadeleye devam ediyor olabilir. İşte benim için bu grup içinde en önde gelenlerden birisi de Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Direktörü olan Prof.Dr. Yağub Mahmudov'dur.

Prof.Dr. Yağub Mahmudov ile ilk tanıştığımız 2006 yılından günümüze kadar birçok farklı bilimsel çalışma ve faaliyet içinde bulunmama rağmen hala beni şaşırtmaya devam eden bir âlimdir. Yılların yorgunluğuna rağmen bitmeyen enerjisi, asla hiçbir ayrıntıyı atlamayan, unutmayan güçlü hafızası ve özellikle de Türk Dünyasının ortak siyasi ve kültürel işbirliğine olan inancı beni hep şaşırtmaya ama bir o kadar da saygı duymama sebep olmaya devam edecek.

Aslında Türk dünyasının kültür ve fikri yönden tarihi bir bütün olduğu bir gerçektir. Zamanların, savaşların, rejimlerin ayırıp parçaladığı bu bütün yani Türkistan ve burada yaşayan halk, ortak dil, idea-mefkûre özellikleri, ifade ettiği millî-manevî değerlerle sınırlar ötesinden birbirini etkilemeye devam ederek ortak bir kültürün parçaları olmaya devam etmiştir. Ortak kültürel değerlerin başında folklor, halk kültürü, destanlar, divan edebiyatı, örf-adetler, müzik geleneği ve sanatın, bilimin bütün örnekleri, gelmektedir. Bu büyük Türk dünyası kültürünün içinde Türkiye-Azerbaycan tarihî ve kültür bütünlüğü ayrı bir önem taşımaktadır. Ayrı ayrı sanat ve bilim

mekteplerinde, fikri akımlarda, özellikle de Osmanlı Devleti'nin parçalanıp, küllerinden Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin doğuşunda, bu işbirliğinin birçok mümtaz şahsiyetin çabalarında nasıl tebarüz ettiği açıkça görülmektedir. Aynı zamanda birçok yazar, bilim adamı ve aydınların hayatında, eserlerinde bu bütünlüğün, birliğin ilkeleri ve yolları açıkça tespit edilebilmektedir.

Aslında tarihin sayfalarına bakıldığında yaklaşık 100 yıl öncesinden yine Türk Dünyasından Kırım'dan, Kazan'dan, Karabağ'dan, Başkurdistan'dan çıkararak bu ideal için ömrünü vakfetmiş birçok aydından bahsetmek mümkündür. İşte bunların en önde gelenlerinden birisi olan Hüseyinzâde Ali Bey, 20. asır Türk dünyası işbirliği düşüncesinin önde gelen fikir adamlarından birisidir. Hüseyinzâde Ali (1864-1940), bilhassa çok yönlülüğü ile tebarüz etmiş bir düşünürdür.¹ Aynı şekilde "Türkçülüğün babası" olduğu herkesçe kabul edilen Ziya Gökalp, "Dilde Fikirde İşte Birlik" fikrinin öncülerinden İsmail Gaspıralı, A. İbrahimov, Yusuf Akçura, S.G. Aerin, Ahmet Ağaoğlu, A. Topçubaşı, Hüseyinzade Ali'nin fikirlerinin takipçileri olup, şu veya bu şekilde O'nun fikirlerinden, eserlerinden etkilenen, ona manevî bakımdan destek olan büyük fikir adamlarıdır.² Türk dünyasının dilde fikirde işte birlik yapabileceğine inanmış ve bu uğurda tarihte çok da örneği görülemeyecek şekilde bütün servetini bu ideale adanmış Bakülü petrol milyarderi Zeynalabdin Tağıyev'i de unutmamak gerekmektedir.

Alibey Hüseyinzâde, sadece bir mütefekkir değil, aynı zamanda bir bilim adamı, şair, siyaset ahlâkçısı, ressam ve en önemlisi bir hareket adamıdır. Yirminci asrın başlarındaki birçok fikirdaşları gibi o da Türk dünyasında dilde, fikirde ve işte birliğe önem vermiş ve bu uğurda çok önemli gayretler göstermiştir.³ Alibey Hüseyinzade

¹Kamil Veli Nerimanoğlu, "Ali Bey Hüseyinzâde ve Türk-Osmanlı Kültür Sistemi", XIII. Türk Tarih Kongresi, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4-8 Ekim c. III. , kıs.II, 1999, 1.

²Geniş Bilgi için bkz. Büşra Ersanlı, *İktidar ve Tarih: Türkiye'de "Resmi Tarih" Tezinin Oluşumu(1929-1937)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.

³İbrahim Maraş, "Hüseyinzade Ali (1864-1940) ve Türk Düşüncesi Açısından Önemi", <https://kafkassam.com/huseyinzade-ali-1864-1940-ve-turk-dusuncesi-acisindan-onemi.html>, (15.03.2019), Sevil Garaşova, "XX.yy Azerbaycan Fikir Tarihinde Ali Bey Hüseyinzade'nin Yeri", <http://dergipark.gov.tr/download/article-file/258105>, 299,(14.03.2019), 4 Şubat (8 Mart) 1864'te Azerbaycan'ın Salyan şehrinde baba ve anne tarafından yüksek dini eğitime sahip bir ailenin çocuğu olarak doğmuş olduğu için bu durum duygu ve düşünce dünyasında da yansımıştır. Babası Molla Hüseyin Hüseyinzade olup, annesi Hatice Hanım Kafkas Şeyhülislamı Ahund Ahmed Salyani'nin kızıdır. Küçük yaşta iken annesini kaybetmiş olduğu için, babası onu, dedesi Kafkas Şeyhülislamı Ahund Ahmet'in yanına Tiflis'e götürmüştür. Hüseyinzade Ali, babasını da kaybettikten sonra Şeyhülislam olan dedesi ve ninesinin himayesinde eğitim görmüştür. İlköğrenimini Şeyhülislam'ın başında olduğu dini idarenin ilkokulunda alan (1871-1875) Hüseyinzade Ali, daha sonra orta ve lise düzeyindeki eğitimini Tiflis'te bulunan Gimnazya'da (1875-1885) tamamlamıştır. Burada başta Rusça olmak üzere; Yunanca, Latince,

Füyûzât'ta da Türkleşmek, İslamlaşmak ve Muasırlaşmak temel ülküsü etrafında görüşler belirtmekle kalmamakta, aynı zamanda mezhep taassubundan kurtulmayı, birlik ve beraberlik şuurunu, diğer Türk lehçelerinden de kelimeler alan İstanbul Türkçesi merkezli bir ortak dil anlayışını devamlı olarak işlemeye devam etmiştir. Alibey Hüseyinzade birçok yazısından da anlaşılacağı üzere, tıpkı İsmail Gaspıralı gibi, Türklük ve İslam dünyasının ilmi ve fikri gelişimine çalışmış ve bunu da özellikle siyasi birlik kurma vb. hayallere kapılmadan Rusya faktörünü göz önünde bulundurarak gerçekçi bir şekilde ortaya çıkarma gayretinde olacaklarını ifade etmiştir. Buradan hareketle Hüseyinzade Ali'nin Türk dünyası lehçelerinden de kelimeler alan İstanbul Türkçesi merkezli ortak edebî bir dilin bütün Türkler arasında, bilhassa da Azerbaycan ve Kafkasya'da yayılmasında önemli bir etkisi olduğu kabul edilmelidir.⁴

Bu fikirler o denli güçlüdür ki; yayıldıkları saha ve etkili oldukları insan sayısı oldukça fazladır. Bazı zamanlarda bu denli güçlü olan fikirler, tarih ve hadiselerin olumsuz istikamette gelişme göstermesi sonucunda hedefe ulaşmada yetersiz kalmış olsa da, eğer bu fikir ve idealler çok güçlü temeller üzerinde bina edilmişse, üstünden yüz yıl bile geçmiş olsa yeniden gerçekleştirilmesi için yola çıkan yeni devlet ve kişiler de olabileceği günümüzdeki örnekler ile görülmektedir. İşte Osmanlı-Türk fikir hayatının çok güçlü etkisi ile yetişen, olgunlaşan ve kendi çağında yalnız Azerbaycan'a

Fransızca ve Almanca öğrendiği bilinmektedir. Hüseyinzâde Ali, 1890'da başlamış olduğu Mektep-i Tıbbiye-i Askeriye 'den, 1895'te de mezun olmuştur. 1900 yılında Mektep-i Tıbbiye-i Askeriye 'de deri ve frengi hastalıkları alanında yardımcı hoca olarak tayin edilmiştir. Öğrenciliğinde ve sonrasında İttihat ve Terakki Cemiyeti ile yakın temasa geçmiş ve Rusya'daki muhalefet tecrübelerini burada karşılaştığı problemlerin çözümünde kullanmıştır. Ancak, II. Abdülhamit aleyhtarlığı sebebiyle başına bir şey gelmesinden çekinerek 1903 Temmuz'unda Azerbaycan'a geri dönmek mecburiyetinde kalmıştır. "Pantürkizm sınırlarından dışarıya ilk adımı atan kişinin Azerbaycan menşei Ali Bey Hüseyinzâde olması bir rastlantı değildir. Petersburg'da tıp öğrenimi gördüğü sıralarda öncüsü olan Gaspıralı gibi o da panslâvizmden etkilenmiştir. Bu etki altında Türk halkına bir mesaj vermek üzere 1889'da İstanbul'a gitme ihtiyacı duymuş olup, Türklük anlayışı henüz Osmanlı Devleti'nde, sadece Rusya'dan gidenlerin üzerinde durduğu bir düşüncedir; fakat bu tür düşünceleri izlemek devletin resmî görüşüne aykırıdır. Hüseyinzade Ali, İrşad, Terakki, Hakikat, Türk Yurdu vb. birçok dergide yazılar yazarak fikri mücadelesine devam etmiş, bununla da kalmayarak derneklere, siyasi toplantılara ve hayır cemiyetlerine iştirak etmiştir. Nijni Novgorod'da 1905'te gerçekleşen I. Rusya Müslümanları Kongresi'ne katılmıştır. 1908'de tekrar İstanbul'a dönen Hüseyinzade Ali, doktorluk mesleğinin yanında İttihat ve Terakki üyeliği yapmış, Türk Ocağı ve Türk Yurdu dergisi gibi milliyetçi kuruluşlara destek vermiştir. Bunların dışında, Balkan Savaşı ve I. Dünya Savaşı'nda Hilal-i Ahmer'de yaralıların ve hastaların tedavisinde gönüllü olarak çalışmış ve birçok dernekte aktif görevler almıştır. 1940'ta İstanbul'da vefat eden Hüseyinzade Ali'nin en önemli çalışmaları gazete ve dergilerde yazdığı makalelerdir. Bunlar arasında en dikkat çekici olanlar; Hayat'ta 1905'te yayımlanan "Türkler Kimdir ve Kimlerden İbarettir" yazı dizisi, yine aynı gazetede 1905-1906'da seri olarak neşrettiği Çehov'un eserinden adapte ederek İstanbul'un istibdat günlerini anlattığı "Gılaf ve Mahfaza Kulu", Terakki'de 1909'da yayımladığı "Yazımız, Dilimiz, İkinci İlimiz" yazısı vb'dir.

⁴İbrahim, "Hüseyinzâde Ali...", kafkassam.com/huseyinzade-ali-1864-1940-ve-turk-dusuncesi-acisindan-onemi.html, (15.03.2019).

değil, tüm Türk dünyasına büyük manevî, ideolojik, bilimsel ve edebî katkılarda bulunan ve Türk mefkûre hayatına yeni bir yol açan Alibey Hüseyinzade'nin zamanında ileri sürdüğü fikirler, ideolojiler bugün Türkiye ve Azerbaycan işbirliği ile gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır.⁵ Bu çalışmanın içinde bulunduğumuz süreçteki öncülerinden birisi ise Prof.Dr. Yağub Mahmudov'dur.

XX. yüzyıl Azerbaycan Fikir Tarihinde Ali Bey Hüseyinzade'nin özellikle,

“Biz insanız. Mezhep ve kavmiyet insanlığı, insaniyet hukukunu müdafaa ediniz. Mazlum olan sınıfları zalim sınıfların tecavüzünden azat etmeye çalışınız, müsavat-i tamme isteyiniz. Yersiz, yurtsuz çiftçilerimize, köylülerimize yer, toprak talep ediniz. Fukara-i kasibemizin şerat-i taayyüşünü tashihe çalışınız”.....“Biz Kafkaslılar. Kafkasya ehlinin özümur-i idaresine kendisi bakabilmek için lâzım gelen muhtariyet talep ediniz. Biz Müslüman'ız. Binaenaleyh öz akaid-i diniyemize, hürriyet-i vicdanımıza her ne lâzımsa onu isteyiniz, talep ediniz. Biz Türküz. Dilimizin, lisanımızın terakkisine mâni olan her nevi setlerin, duvarların yıkılmasına ref olunmasına gayret ediniz.”⁶sözleri çok önemlidir.

Bu ilke ve düşünceler bugün yeniden hayata geçirilmeye çalışmakta olup, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Direktörü Prof.Dr. Yağub Mahmudov'un sözleri ile 21.Asırda Türk dünyası artık arasındaki bütün farklı tarihi anlatım ve yaklaşımları terk etmeli, özellikle de mezhepçilik eksenindeki ayrıştırıcı ve ötekileştirici bakış bütünüyle yok edilmelidir.

Prof.Dr. Yağub Mahmudov birçok yerde açıkça beyan etmiştir ki, Yavuz Sultan Selim de bütün Türk dünyasının önemli bir tarihi şahsiyetidir, Şah İsmail de, Yıldırım Beyazıt da çok önemlidir, Timurlenk de. Cengiz Kağan bütün Türk dünyası coğrafyasının ortak tarihi değeridir. Özbekistan'daki Timur ve Yıldırım Beyazıt anlatımı ile Azerbaycan, Kazakistan, Türkiye'deki anlatım aynı olmalıdır. Uzun Hasan ile Fatih Sultan Mehmet anlatımı bütün kardeş Türk ülkelerinde aynı minvalde olmalıdır. Bütün Türk dünyası, Türkistan üzerinde kaim devletler olarak devam etmektedirler. Eğer birlikte iş birliği yapılırsa, dilde fikirde işte birliğin öncüsü olabilecek yeni kuşaklar yetişebilecektir. Günümüz Türkiye'si içinde özellikle Şah İsmail konusunda ciddi çalışmalar yapmakta olan Prof.Dr. Tufan Gündüz de benzeri

⁵Nerimanoğlu, “ Ali Bey Hüseyinzade..”, 4.

⁶Garaşova, “ XX.yy Azerbaycan Fikir...”, 310-311.

görüşleri savunmakta olup, giderek tarihteki bu ayrımcı ve ötekileştirici dil ve üslup yaklaşımının yok olacağını var saymak mümkündür.

Türk dünyasının ebetteki tek problemi bu değildir, günümüze kadar gelmiş olduğu üzere hala yazı dilinde de, söylemde de Türk kavimler ile ilgili olarak yanlış ve ayrıştırıcı terminolojinin kullanımına devam edilmektedir. Zeynel Abidin Tağiyev'in mali desteğiyle Ali Bey Hüseyinzâde,1905 senesinde, Ahmet Agaoğlu ve Ali Merdan Bey Topçubaşı ile Bakü'de ilk Türkçe gazete olan "Hayat" gazetesini çıkarmış ve bu yanlışlara dikkat çekmeye çalışmıştır. Ali Bey Hüseyinzâde bu gazetede "Türkler Kimdir ve Kimlerden İbaretir?" makalesinde, Tatarların, Türklerin bir kolu olmayıp, Moğolların bir kolu ve dolayısı ile Moğol olduğunu ispat etmiş ve sehven Tatar denilen Kırım ve Kazan Türkleri vb'in ise Türk olduğunu belirtmiştir. Yaklaşık 100 öncesinde yapılmış olan bu mücadele ne yazık ki hala hitama erişmemiştir. Zira tarih yazımında Kırım, Kazan Tatarları ifadesi hala gerek uluslararası terminolojide ve gerekse de yurt içinde kullanılmaya devam etmektedir. İşte, Prof.Dr. Yakup Mahmudov'un Hüseyinzâde Ali'nin peşinden idealize ederek gerçekleştirmeye çalıştığı "Ortak Türk Tarihi" çalışmasında bu terminoloji yanlışlarına da son verilmesi planlanmaktadır. Neden Orta Asya ifadesinde ısrar edilmektedir? Türkistan'dır orası.

Aslında, Tatar nedir, Moğol nedir, Türk tarihi ile ortaklıkları nedir bu günümüzden çok önce tartışılmaya başlanılmıştır. Sultan Timur, Cengiz Han için yazılan karşıt yazılara sitem ederek, Timurların, Cengizlerin Türk kavminden olduğunu belirtmiştir. Aynı zamanda tarihimizi, dilimizi, medeniyetimizi, kültürümüzü yüksek seviyelere taşımış cihangirlere başka ve rakip milletlerin nazarı ile değil kendi kavim ve milliyetimiz nazarı ile bakmamız gerektiğinden bahsederek "*Sed İbn Vakkas'ın medeniyete hizmetlerini İranlılardan soralım demiştir. İranlıların, Zerdüştlerin medeniyeti kadimlerini kökünden mahvettiği halde, İslam ve Arap medeniyetinin hadimi sayılır diyerek, Devri-Cedidde Moltke ve Bismarck, Fransızların felaketlerine sebep olmalarına rağmen, Almanların velinimetini olarak bilinir*". "*..İşte Timur da Türk medeniyetine yaptığı hizmetleri Desti-Kıpçak, İran, Osmanlı, Çin ahalisinden değil, Asiyayi-Vüsta Türklerinden, Semerkant'ı inşa eden asari-memariyeden, öz nesli*

bulunan Uluğ beklerin, Babür Mirzaların teltifatından, Çağatay edebiyatına şeref veren şuara ve üdebanın yazdığı kitaplardan sormalıdır” demiştir.⁷

Yüzlerce yıldır Türk dünyasında devam edegelen bu problemler, umuyoruz ki bu asırda Türkiye ve Azerbaycan öncülüğünde son bulacaktır. İşte bu tartışmaların çözümü doğru gitmesinde mümtaz bir âlim karşımızda durmaktadır. Bu âlim Prof.Dr. Yağub Mahmudov olup, naçizane bu kıymetli çalışmalara zatımı da dâhil etmiştir.

Ali Bey Hüseyinzade, Ermeni vatandaşlarına hitaben kaleme aldığı bir yazısında *“Hayat” gazetesinin en başından bu tarafa sulh için hareket ettiğini, lakin ermeni gazetelerinin tam aksine ilerlediklerini belirtmiş ve buna sitem etmiştir. Çıkan olaylarda Türklerin de Ermenilerin de öldüğünü lakin buna rağmen bizlerin sulh dememize rağmen Ermeni aydınlarının kendilerini, günahsız, insaniyetli ve masum bir kuzu gibi gösterip bütün Avrupa Amerika gazetelerini ayağa kaldırmalarından bahsedip “pişik(kedi) öz pisliğini toprakla stir(karıştırmak)yaptığı gibi, bunlar da kendi kusurlarını, kendi kabahatlerini, öz vahşetlerini söz tufanı içinde gizletip, bizim ise en küçük kabahatimizi, pireyi deve derecesine mübaliğelandiriyorlar idi”* demiştir. *“Türkler ve İslam’ın birleşmesinden korkan Ermenilere “Seni ittifak ve ittihat mı korkutuyor? Biz ise nifak ve şikaktan (düşmanlık) korkuyoruz”* demiştir.⁸Günümüzde başta Karabağ işgali olmak üzere 1918 Azerbaycan’daki Ermenilerin işlemiş olduğu soykırım teşebbüsünü dünyaya duyurma hususunda asla yorulmadan mücadele etmeye devam eden Prof.Dr. Yağub Mahmudov, şahsımın da dâhil bulunduğu akademik camiaya ve birçok araştırmacıya mücadele azmi ve gücü vermeye devam etmektedir. Sadece bugünkü Azerbaycan sınırları içindeki Ermeni soykırımı ile değil, özellikle Türkiye’nin Doğu Anadolu bölgesi Ermeni katlamalarını da araştırma konularına dâhil etmiştir. Ona göre zaten *“Dilde Fikirde İşte Birlik”* düşüncesi her daim takip edilmeli dir. Bu amaçla bütün dünya ülkelerinin Ermeni arşivini Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü külliyyatı içine dâhil etmeyi başarmıştır. Denilebilir ki, hâlihazırda Ermeni meselesinde en güçlü arşiv şu anda Azerbaycan’dadır ve bunu başaran emektaş kişinin kim olduğu da aşikârdır.

Merhum Azerbaycan Halk Cumhuriyetinin başçısı Haydar Aliyev’in *“Biz bir millet, iki devletiz”*, tezinde vurgulanmak istenen esas: bir anlamda aynı etnik kökeni,

⁷Ali Bey Hüseyinzade, [www.kirmizilar.com/tr/index.php/guncel-yazilar3/753-\(18.03.2019\)](http://www.kirmizilar.com/tr/index.php/guncel-yazilar3/753-(18.03.2019)).

⁸Ali Bey Hüseyinzade, [www.kirmizilar.com/tr/index.php/guncel-yazilar3/753-ali-bey-h%C3%BC\(18.03.2019\)](http://www.kirmizilar.com/tr/index.php/guncel-yazilar3/753-ali-bey-h%C3%BC(18.03.2019)).

dili, kültürü, edebiyatı, tarihi paylaşmakla beraber, siyasi, ekonomik, kültürel, askeri ve diğer alanlarda da Azerbaycan ve Türkiye'nin birbirlerine destek olmalarıdır. Elbette ki bu güçlü işbirliği süreci, asla Türkiye ve Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olarak üçüncü ülkelerle siyasi ve ekonomik ilişkiler kurmasına ya da dostluk yaratmasına engel olmamalıdır. Kısaca Alibey Hüseyinzade'den bir asır sonra, özellikle de SSCB içinde geçen 70 yıl içinde ne kadar tahrif ve yasaklara maruz kalsa da, bugün Azerbaycancılık ve Türkçülükün birbirini tamamlayan fikirler olduğu günümüzde ne kadar karşıt görüşlü olanlar olursa olsun gün geçtikçe Azerbaycan'da da, Türkiye'de de kuvvetlenmeye başlamıştır.⁹ Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü işte bu fikirlerin de müdafii olmaya devam etmektedir. Aşağıda bu ideallerin vücut bulması için başlatılmış olan mühim bir çalışmanın ilk akdi ile ilgili bilgiler bulunmaktadır.¹⁰

Resim 1. Başbakanlık Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Atatürk Araştırma Merkezi ile Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü Arasında 5 Nisan 2013 tarihinde Bilimsel İşbirliği Protokolü imzalanmıştır.¹¹

⁹N. Şemsizadə, *Azərbaycançılıq*, Bakı: Nurlar, NPM, 2006, 116'dan Elekberov, 15, (18.03.2019).

¹⁰Atam Protokol, www.atam.gov.tr/duyurular/ataturk-arastirma-merkezi-ile-azerbaycan-milli-ilimler-akademisi-tarih-enstitusu-arasinda-bilimsel-isbirligi-protokolu-imzalandi, (15.03.2019).

¹¹Atam Protokol, www.atam.gov.tr/duyurular/ataturk-arastirma-merkezi-ile, (15.03.2019).

Bu protokol gereğince her iki ülkede gerçekleştirilecek bilimsel çalışmaların karşılıklı olarak Türkiye Türkçesi ve Azerbaycan Türkçesi ile yayımlanması, her iki ülke arasında arşiv belgeleri alışverişinin sağlanması, ortak tarih, edebiyat ve kültüre ait kitapların yazımında, sinema filmi, dizi film vb. görsel eserlerin hazırlanmasında işbirliği yapılması, Şah İsmail, Yavuz Sultan Selim, Köroğlu, Hüseyinzâde Ali Bey Turan gibi ortak tarihi şahsiyetlerin anılmasına yönelik çalışmaların ortak yapılması ve aynı bilimsel bakış açısının uygulanması, bu çerçevede ortak tarih ve kültür mirasımızı konu alan ilmi toplantıların yılda en az bir kez düzenlenmesi konusunda mutabakat sağlanmıştır.¹² İlgili çalışmanın fikir babası, Hüseyinzâde Ali'nin izinde Azerbaycan Milli İlimler Akademisi A.A. Bakıhanov adına Tarih Enstitüsü Başkanı Prof.Dr. Yağub Mahmudov olmuştur.

Azerbaycan Cumhuriyeti ile Türkiye Cumhuriyeti tarih, kültür ve soy bakımından kardeş iki ülkedir. Ancak bu kardeşlik ilişkilerinin, bilimsel işbirliği alanında daha da geliştirilmesi gereği duyulmaktadır. Büyük hegomanik güçlerin küresel amaçlarının gerçekleşmesine yönelik süreçlerin hızla ilerlediği 21.Yüzyıl dünyasında, bir millet – iki devletin çağdaş hayatın tüm alanlarında, özellikle de bilimsel, siyasal alanda işbirliği yapması büyük stratejik önem taşımaktadır. Bu sebeple Azerbaycan Cumhuriyeti ve Türkiye Cumhuriyetinin bilim kurumları ve akademisyenleri arasında gelecekte istenilen düzeyde bilimsel, stratejik, ekonomik, siyasi ve kültürel işbirliği yapmak için her iki devletin ulusal ve devlet çıkarlarına uyan projeler hazırlatılıp gerçekleştirilmesi gerekmektedir.¹³ 2015 Yılı Ermeni tehcirinin 100. yılı olarak bütün dünyada Türkiye karşıtı propagandalar ve eylemler ile geçecek gibi bir algı olmasına rağmen işte Türkiye ve Azerbaycan'ın birlikten kuvvet doğar ilkesi doğrultusunda hareket etmeleri ile bu tahminler tamamen sonuçsuz kalmıştır. Özellikle bu tür çalışmaların Türkiye Cumhuriyeti Devleti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan ve Azerbaycan Halk Cumhuriyeti Presidenti İlham Aliyev tarafından da yürekten desteklenmekte olduğu da ayrı bir gerçektir.

Denize atılan bir taş küçük bir taş, bütün okyanusların seviyesinin yükselmesine sebep olabilir anlayışında olduğu gibi, bu çalışmaların giderek artarak devam etmesi, yakın bir gelecekte bir başka çalışmanın ve işbirliği sürecinin başlamasına sebep

¹²Atam Protokol, www.atam.gov.tr/duyurular/ataturk-arastirma-merkezi-ile-azerbaycan-milli-ilimler-akademisi-tarih-enstitusu-arasinda-bilimsel-isbirligi-protokolu-imzalandi, (15.03.2019).

¹³Atam Protokol, www.atam.gov.tr/duyurular/ataturk-arastirma-merkezi-ile-azerbaycan-milli-ilimler-akademisi-tarih-enstitusu-arasinda-bilimsel-isbirligi-protokolu-imzalandi, (18.03.2019).

olabilecektir. Nitekim “Türk dünyası "Ortak Türk Tarihi" dersinde buluşacak”, projesi kapsamında Milli Eğitim Bakanlığı (MEB), Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi’ne (Türk Konseyi-TDİK) üye ülkelerin tamamında okutulacak "Ortak Türk Tarihi" dersini, 8’inci sınıflardan itibaren seçmeli dersler arasına almıştır. Türk Konseyi, Türk dili konuşan ülkeler arasında kapsamlı iş birliğini teşvik etmek amacıyla, uluslararası bir örgüt olarak 2009’da kurulmuş olup, Türk Konseyi’nin üyeleri arasında Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkiye, Özbekistan ve Türkmenistan vardır. Türk Konseyi eğitim bakanlarının 22 Kasım 2014’te Eskişehir’de yapılan toplantısında, üye ülkelerin ortaokul ve liselerinde ortak okutulacak tarih kitaplarının hazırlanması gündeme gelmiş ve Ortak Türk Tarihi kitabının yazım süreci, uluslararası uzmanların da katıldığı bir komisyon tarafından yürütülmüştür. Türk Konseyi’nin dönemin Milli Eğitim Bakanı İsmet Yılmaz’a gönderdiği mektupta, Kazakistan Cumhurbaşkanı Nursultan Nazarbayev’in inisiyatifiyle başlayan ve tüm devlet başkanlarının himayeleriyle sürdürülen "Ortak Türk Tarihi" ders kitabının hazırlanmasında son aşamaya gelindiği belirtilmektedir.¹⁴Yani Hüseyinzâde Ali’den, Prof.Dr. Yagub Mahmudov’a uzanan bu yolda en azından bazı sonuçlar alınmaya başlanılmıştır. Bu ideal eksenindeki çalışmaların artarak devam edebilmesi temel temennimizdir.

¹⁴Türk Dünyası, Ortak Türk Tarihi” Dersinde Buluşacak”, necatibeyktml.meb.k12.tr/icerikler/turk-dunyasi-quotortak-turk-tarihiquot-dersinde-bulusacak_4939009.html., (15.03.2019).

Sonuç

Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde, günümüzde ebediyete intikal etmiş Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin siyasi liderlerinden başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere, devamında birçok siyasetçinin takip etmiş olduğu “Türk Birliği” fikrinin önemli rol oynamış olduğunu söylemek gerekmektedir. Özellikle de Atatürk, Türkiye Türklerini, hem Türkistan Türkleri ve hem de diğer bölge Türkleri ile kaynaştırmak için öncelikle konuşulan dil ekseninde müşterek bir dil teşkil etmek istemiştir. Böylece, müşterek bir tarihe sahip olan Türk dünyasının, lehçe farklılıkları giderilerek bir dil bağı ile birleşmelerini, kısaca, bütün Türk dünyasında İsmail Gaspiralı gibi, Ali Bey Hüseyinzâde gibi bir kültür birliği meydana getirmek arzusunda olmuştur.¹⁵ Onun muadilleri olan merhum Cumhurbaşkanları Turgut Özal, Süleyman Demirel, merhum siyasetçi Alparslan Türkeş ve hâlihazırdaki Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan bu idealin takipçileri olmuşlardır. Yani, son yüzyılda Türkiye-Azerbaycan ilişkilerinde Türk Birliği düşüncesinin şu veya bu şekilde yaşatılmaya devam etmiş olduğunu söylemek mümkündür. Şu anda ise bu idealin akademisyenler eliyle uygulama aşaması gerçekleştirilmeye çalışılmaktadır. Daha Türkiye Cumhuriyeti Devleti kurulmadan İstiklal mücadelesinin en yoğun yaşandığı günlerde Başkumandan ve TBMM Başkanı Mustafa Kemal, 18 Ekim 1921'de Azerbaycan'ın Ankara elçisine mazlum millet olarak görmekte olduğu Azerbaycan halkı için şöyle söylemiştir: “Azeri Türklerinin dertleri kendi dertlerimiz ve sevinçleri kendi sevinçlerimiz gibi olduğu için onların isteklerine nail olmaları, hür ve bağımsız olarak yaşamaları bizi pek ziyade sevindirir”. “Türkün saadeti ve mazlumların kurtuluşu yolunda Azerbaycan Türklerinin de kanını dökmeye hazır bulduklarına dair olan beyanatınız istilacılara karşı Türkün ve mazlumların kuvvetini artıran pek kıymetkâr bir sözdür. Bugünkü sınırlarımız dışında, başka ellerde, başka siyasî zümrelerle isteyerek veya istemeyerek kader ortaklığı yapmış, bizimle dil, ırk ve menşe birliğine, yakın uzak tarih ve ahlâk yakınlığı görülen Türk topluluklarının durumu “tarihin bir hadisesinin bir neticesidir ve Türk milleti için elim bir hatıradır. Fakat Türk milletinin tarihen ve ilmen teşekküldeki asaleti, dayanışmayı asla ihmal etmez”. “Coğrafi vaziyeti göz önüne getirilirse, gerçekten Azerbaycan'ın Asya'daki

¹⁵Mehmet Saray, *Gaspiralı İsmail Bey'den Atatürk'e: Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000, 90.

kardeş hükümet ve milletler için bir temas ve dayanak noktası olduğu görülür. Azerbaycan'ın bu özel konumu, vazifesini pek mühim kılmaktadır.”¹⁶

İşte bu nokta çok mühim olup, gerçekten de Azerbaycan bütün Türkistan'ın mihenk taşıdır. Rahmetli Prof.Dr. Halil İnalçık hocaya, Azerbaycan Milli İlimler Akademisi Tarih Enstitüsü tarafından 2012 yılında Bilkent Üniversitesi'nde, Fahri Doktor payesi verilen törende, bizatihi bu tespit rahmetli hoca tarafından da dile getirilmiştir.¹⁷ Aynı durum farklı bir benzetme ile Prof.Dr. Yağub Mahmudov tarafından da defaten dile getirilmiş olup, Türk dünyası geniş bir coğrafya ve farklı devlet çatıları altında varlığını devam ettirmektedir, Azerbaycan ise bu yapıyı bir arada tutan kemerdir.

İkinci Dünya Savaşı'nın devam ettiği 20 yüzyılın 40'lı yıllarında, her biri küresel gücü elde etmeyi ümit etmiş olan Adolf Hitler ve Joseph Stalin de Avrasya'nın dünyanın merkezi olduğunu ve Avrasya'yı kontrol edenin dünyayı da kontrol edeceğini bildikleri için birisi faşist, birisi ise komünist sistemle bu bölge üzerinde hâkimiyet kurmaya çalışmışlardır. Bu amaç uğrunda dünyayı kan ve gözyaşına boğmuşlardır.¹⁸Günümüzde bu rüyanın peşinden gidenler mevcut olup, Amerika Birleşik Devletleri'nde Ulusal Güvenlik danışmanlığı yapmış olan Zbigniew Kazimierz Brzezinski, Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Türkmenistan, Özbekistan, Kırgızistan'ın ve diğer Türk soylu özerk bölgelerin başat merkezler olduğu Avrasya'yı küresel üstünlük mücadelesinin oynandığı satranç tahtasına sahne olan “Stratejik Elips” e benzetmiştir. Buna ilave olarak da ABD'nin 21.Yüzyılda lider olma mücadelesinin,

¹⁶Mustafa Kemal Atatürk, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1989, 24.; Uguri Baysal, *Atatürk'ün Avrasya Politikasında Mazlum Milletlerin Yeri*, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, İstanbul, 2009, 36-37; Mustafa Kemal Paşa “mazlum milletler” deyimini ilk kez 3 Ocak 1922'de, Ukrayna Cumhuriyeti Olağanüstü Temsilcisi General Frunse için verilen yemekte söylemiştir. Mustafa Kemal Paşa I.Dünya Savaşı'nın bütün insanlık üstünde önemli izler bıraktığını ve Asya ve Afrika halklarının durumlarını yakından tanıdığını söyledikten sonra, şunları söylemiştir: “... İşgalciler ve onların saldırgan orduları kendilerine hiçbir zaman baskıdan geri kalmadı. Fakat bu baskı ne kadar kuvvetli olursa olsun bu büyük fikir hareketine karşı duramayacaklar. İnsanlığa yönelen fikir hareketi, er geç başarılı olacaktır. Bütün mazlum milletler zalimleri bir gün yok edecektir. O zaman dünya yüzünden zalim ve mazlum kelimeleri kalkacak, insanlık kendisine yakışan bir toplumsal duruma ulaşacaktır. Bizim milletlerimiz o zaman, bu amaca ulaşmış olan milletler arasında önceliğiyle gerçekten övünecektir. Bugün aralarında beraberlik bulunduğunu gördüğümüz devletler, mazlumları daha sıkı kölelik zincirinde bulundurmak ve bu şekilde onların emeklerinden yararlanarak zevklerini tatmin etmek için aralarında birçok anlaşmalar yapmışlardır. Fakat bu anlaşmalar değeri olmayan birer kâğıt parçasından başka bir şey değildir. Hakta saldırmaktan ibaret kâğıtların, kararlı milletler üzerinde hiçbir etkisi olmayacaktır...”

¹⁷Halil İnalçık Fahri Doktora, www.haberler.com/prof-halil-inalcik-a-fahri-doktora-unvani-4071046-haberi/,(15.03.2019).

¹⁸Zbigniew Brzezinski, *Büyük Satranç Tahtası*, çev. Yelda Türedi, İstanbul: İnkılâp Kitapevi, 2005, 61.

jeostratejik menfaatlerinin bu coğrafyaya hâkim olması ile orantılı olduğunu ifade etmiştir. İşte içinde bulunduğumuz coğrafya böyle bir coğrafyadır. Bu coğrafyada Rusya Federasyonu da önemli bir başat güçtür. Mustafa Kemal Atatürk, geçmişten günümüze ışık olacak mahiyette bu konuyla ilgili olarak şunları söylemiştir. “*Sovyet Rusya ile daima iyi komşu olmaya gayret etmeliyiz. Fakat ne haklarımızdan en küçük bir şey feda etmeliyiz ve ne de oyunlarına kapılmamız.*”¹⁹ Yani Rusya Federasyonu, Avrasya Türk ülkelerinin şu an için dostu gibidir, ancak geçmiş de unutulmamalı, daima dikkatle takip edilmelidir

Böyle bir coğrafyada tarihten ders alarak aynı hataların tekrarlanmaması ve yeniden ve yeniden tekrarlanan tumbaskı, yıldırma, oyun kurma çabalarına rağmen Türk dünyası işbirliği rüyasının vücut bulması, hayatiyet kazanmasında isimsiz kahramanların rolü inkâr edilemez bir gerçektir. Ancak bazen de bu kişilerin anılması ve bilinmesi bu geniş coğrafyada mümkün olamamaktadır. İşte bu makalenin yazılış amaçlarından birisi de budur. Türkiye ve Azerbaycan kardeşliğinin yılmaz bir siması olan Prof.Dr.Yağub Mahmudov, Türk dünyasının “Ortak Türk Tarihi” yazımında ve tarihten gelen ideolojik sapmaların ve Türk Milletini bölmeye yönelik çabaların son bulmasında ve tarihin aslına uygun hale getirilmesi yolundaki çabaları sebebiyle 80 yıllık bir çınar olarak, tarih sayfalarında yer almalıdır. İbn-i Haldun’un dediği gibi, “Coğrafya Bir Kaderdir”. Kaderimiz olan bu dünyanın en pahalı coğrafyasında istiklalimiz tam olarak devam edebilmek için “Dilde Fikirde İşte Birlik” İlkesine sınımsız sarılmalı, gerek bölge barışı ve gerekse dünya barışı için çaba sarf etmeye devam edilmelidir. Muhtaç olduğumuz kudret damarlarımızdaki asil kanda, yani tarihimizde, hafızamızda mevcuttur. İşte bu hafızayı canlı ve diri tutmak da tarihçi âlimlerin görevidir. Bu görevi layıkıyla yapmaya devam eden Prof.Dr. Yağub Mahmudov yolunuz açık, bahtınız gün gibi aydınlık olsun inşallah. 80.Yaş jübileniz kutlu olsun

¹⁹Uğuri ,Atatürk’ün Avrasya Politikasında ..., 48.

Kaynaklar

ATAM Protokol, www.atam.gov.tr/duyurular/ataturk-arastirma-merkezi-ile-azerbaycan-milli-ilimler-akademisi-tarih-enstitusu-arasinda-bilimsel-isbirligi-protokolu-imzalandi,(15.03.2019).

ATATÜRK,M. K.,*Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri* Ankara: Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınları, 1989.

UGURİ, B., ‘‘Atatürk’ün Avrasya Politikasında Mazlum Milletlerin Yeri’’, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, 2009.

ZBİGNIEW,B., *Büyük Satranç Tahtası*, çev. Yelda Türedi, İstanbul: İnkılâp Kitapevi, 2005.

ERSANLI, B., *İktidar ve Tarih: Türkiye’de ‘‘Resmi Tarih’’ Tezinin Oluşumu (1929-1937)*, İstanbul: İletişim Yayınları, 2018.

GARAŞOVA, S., ‘‘XX. yy Azerbaycan Fikir Tarihinde Ali Bey Hüseyinzade’nin Yeri,’’ dergipark.gov.tr/download/article-file/258105, 299,(14.03.2019).

Halil İnalçık Fahri Doktora, <https://www.haberler.com/prof-halil-inalcik-a-fahri-doktora-unvani-4071046-haberi/>, (15.03.2019).

Hüseyinzade, Ali Bey, www.kirmizilar.com/tr/index.php/guncel-yazilar3/753-ali-bey-h%C3%BCseyinzade,(18.03.2019).

MARAŞ, İ., ‘‘Hüseyinzade Ali (1864-1940) ve Türk Düşüncesi Açısından Önemi’’, kafkassam.com/huseyinzade-ali-1864-1940-ve-turk-dusuncesi-acisindan-onemi.html, (15.03.2019).

NERİMANOĞLU,K. V., ‘‘Ali Bey Hüseyinzâde ve Türk-Osmanlı Kültür Sistemi’’, *XIII. Türk Tarih Kongresi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 4-8 Ekim c. III. , kıs.II, 1999.

SARAY, M., *Gaspıralı İsmail Bey’den Atatürk’e: Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2000.

ŞƏMSİZADƏ, N., *Azərbaycançılıq*, Bakı: Nurlar, NPM, 2006, 116’dan Elekberov,15,(18.03.2019).

Türk Dünyası, Ortak Türk Tarihi ‘‘Dersinde Buluşacak’’, necatibeyktml.meb.k12.tr/icerikler/turk-dunyasi-quotortak-turk-tarihiquot-dersinde-bulusacak_4939009.html, (15.03.2019).